

СПЕЦИФИКИ ПРИ РЕАЛИЗИРАНЕТО НА ПРОЦЕСУАЛНИ ПРАВА НА ЛИЦАТА С ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ЗАТРУДНЕНИЯ И ПСИХИЧНИ УВРЕЖДАНЯ – ПОСТРАДАЛИ ОТ ПРЕСТЪПЛЕНИЕ

Ас. Христо Кутиев

Юридически факултет

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме: Статията разглежда теоретичните постановки и съдебната практика по въпросите, свързани с реализирането на правата и защитата на интересите на пострадалите от престъпления лица с психически недостатъци. Изследвани са понятийните различия при употребата на отделни термини, като пострадал от престъпление, жертва на престъпление, интелектуални затруднения, психични увреждания и психически недостатъци. Предложен е алгоритъм за идентифициране и потвърждаване на психическото увреждане у пострадалите лица, както и действията, които следва да предприемат ръководно-решаващите органи. Направени са предложения *de lege ferenda* за подобряване на законодателството в насока осигуряване задължителна защита на лицата със специфични интелектуални потребности в наказателния процес.

Ключови думи: лица с интелектуални затруднения, лица с психични увреждания, лица пострадали от престъпление, жертва на престъпление.

SPECIFICS IN THE IMPLEMENTATION OF PROCEDURAL RIGHTS OF PERSONS WITH INTELLECTUAL IMPAIRMENTS AND MENTAL DISABILITIES – INJURED BY CRIME

Assis. Prof. Hristo Kutiev

Faculty of Law

Plovdiv University¹

Abstract: The article examines the theoretical statements and judicial practice on the issues related to the realization of the rights and the protection of the interests of persons with mental disabilities who have been injured by crimes. Conceptual differences in the use of separate terms such as victim of a crime, victim of a crime,

¹ Статията е разработена в рамките на Проект „Правна закрила и овластяване на децата и лицата с интелектуални затруднения и психични увреждания“ договор № НИ 15-ЮФ-14 с фонд „Научни изследвания“ на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

intellectual impairments, mental disabilities and mental deficiencies have been clarified. An algorithm is proposed for identifying and confirming the mental disability of the injured persons, as well as the actions that should be taken by the decision-making authorities. Proposals de lege ferenda have been made to improve the legislation in the direction of ensuring mandatory protection of persons with specific intellectual needs in the criminal litigation process.

Key words: *persons with intellectual impairments, persons with mental disabilities, persons injured by crime, victim of crime.*

I. Терминологични бележки

Постигането на целите на настоящото изследване е невъзможно без предварително изясняване на понятията „лица с интелектуални затруднения“, „лица с психични увреждания“, „лица пострадали от престъпление“ и „жертва на престъпление“ и тяхната употреба в теорията и практиката. Различните дефиниции в международните и националните актове, както и употребата им при реализирането на правораздавателната дейност по наказателни дела, разкриват определени особености, които налагат някои предварителни уточнения.

В Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания (КПХУ)² е избран подход на дефиниране на понятието „лица с увреждания“ чрез изброяване на категориите субекти, които са включени в него. Конвенцията приема, че това са „лица с трайна физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която при взаимодействие с обкръжаващата ги среда би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в обществото равноправно с останалите“. Това разрешение се обяснява с факта, че увреждането е динамично понятие, както самата Конвенция го определя още в преамбюла, като „развиващо се понятие, което се явява резултат от взаимодействието между лицата с увреждания и различните пречки в заобикалящата ги среда, които затрудняват тяхното пълноценно и ефективно участие в обществото равноправно с останалите“. В този фундаментален за темата международен акт, при изброяването на категориите увреждания, се подчертава липсата на тъждественост между интелектуални затруднения и психични увреждания.

В националното законодателство дефиницията е пренесена от КПХУ в Закона за хората с увреждания (ЗХУ)³, който в §1, т.1 отново очертава кръга от хора с увреждания, като „лица с физическа, психическа, интелектуална и сетивна недостатъчност, която при взаимодействие с обкръжаващата ги среда би могла да възпрепятства тяхното пълноценно и ефективно участие в общественния живот.“ В закона е прокарана разликата между интелектуалните затруднения и психичните увреждания, като двете понятия се използват в различен смисъл, обозначени в различните разпоредби (чл. 48, чл. 51, чл. 52 и §1, т. 23) видно от конструкцията „психични разстройства и/или интелектуални затруднения“. Тези понятия, без обаче да са самостоятелно дефинирани, се срещат и в Правилника за прилагане на закона за хората с увреждания⁴, Закона за социалните услуги⁵ (използва общото понятие „ув-

² Приета от Общото събрание на ООН на 24 януари 2007 г., ратифицирана от ЕС на 23 декември 2010 г., Ратифицирана със закон, приет от 41-ото Народно събрание на 26 януари 2012 г. – ДВ, бр. 12 от 2012 г. В сила за Република България от 21 април 2012 г., достъпна на <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2007/en/49751>

³ Обн. ДВ. бр.105 от 18 Декември 2018 г.

⁴ Обн. ДВ. бр.27 от 2 Април 2019 г.

⁵ Обн. ДВ. бр.24 от 22 Март 2019 г.

реждания“), Закона за професионалното образование и обучение⁶ (също се ползва общото понятие „увреждания“), и Закона за здравето⁷ (чл. 2, т. 5 предоставя особена закрила на лицата с психически разстройства).

Наказателно-процесуалният кодекс⁸ (НПК) употребява понятието „психически недостатъци“, отнесено към пострадалия (чл. 51 НПК), обвиняемия (чл. 94 НПК), свидетелите (чл. 118 НПК), без да го дефинира. Липсва и изчерпателен каталог на тези медицински състояния, като законодателят използва подход на определяне психическо състояние на лицето посредством назначаването на експертиза⁹, чието заключение определя способността на лицето с оглед на неговото психическо състояние, правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни показания за тях (чл. 144 НПК).

В теорията¹⁰ също се прави разграничение между разгледаните понятия, като в двете състояния се открояват две основни различия: интелектуалното увреждане не е заболяване и хората с интелектуални увреждания имат ограничена способност за научаване на нова или сложна информация, както и общуване с околните, а лицата с психични заболявания страдат от нарушения на мисловния процес и емоциите.

Понятието „жертва“ на международно ниво е дефинирано в Декларацията относно основните принципи на правосъдието, отнасящи се за жертвите на престъпления и жертвите на злоупотреби с власт¹¹ (Декларация на ООН от 1985 г, A/RES/40/34, известна като „Магна харта за правата на жертвите), като „лица, които индивидуално или колективно са претърпели вреди, включително физическо или психическо нараняване, емоционално страдание, икономическа загуба или съществено увреждане на техните основни права чрез действия или бездействия, които са в нарушение на действащите в държавите членки наказателни закони, включително на тези закони, които забраняват престъпна злоупотреба с власт“. Разширеното понятие включва възможността едно лице да се счита за жерва независимо от това дали извършителят е идентифициран, задържан, преследван или осъден и независимо от семейната връзка между извършителя и жертвата. Терминът „жертва“ също така включва, когато е уместно, най-близкото семейство или зависими лица от пряката жертва

⁶ Обн. ДВ. бр.68 от 30 Юли 1999 г.

⁷ Обн. ДВ. бр.70 от 10 Август 2004 г.

⁸ Обн. ДВ. бр.86 от 28 Октомври 2005 г.

⁹ Така **Русева, Н.** Разпит на свидетел в досъдебното производство, С., Сиела, 2021, с. 36 (Ruseva, N. Razpit na svidetel v dosadebnoto proizvodstvo, S., Siela, 2021, s. 36) и **Кръстева, З.** Свидетелите очевидци в наказателното производство в светлината на съвременните постижения на психологията и криминалистиката, С., Сиела, 2019, с. 26 (Krasteva, Z. Svidetelitate ochevidtzi v nakazatelnoto proizvodstvo v svetlinata na savremennite postizhenia na psihologiyata i kriminalistikata, S., Siela, 2019, s. 26)

¹⁰ **Симеонова, М.** Необходими промени в наказателно-процесуалния кодекс във връзка с правата на обвиняемите с интелектуални затруднения – Studia Juris, No 2, 2023, с. 30 (Simeonova, M.. Neobhodimi promeni v nakazatelno-protsesualnia kodeks vav vrazka s pravata na obvinyaemite s intelektualni zatrudnenia – Studia Juris, No 2, 2023, s. 30)

¹¹ Това понятие се използва и в Препоръка от 1985 г. относно положението на жертвите в рамките на наказателното право и процес, Препоръка № 21 от 1987 г. за оказване на помощ на жертвите и предотвратяване на виктимизацията, Минималните стандарти на ООН за правосъдието по отношение на младежта (Пекински правила от 1985 г.), Указанията на ООН за превенция на противоправните прояви на непълнолетни (Ел-Риядски указания от 1990 г.), Конвенцията на ООН за правата на детето от 1989 г. Заключителната декларация на Десетия конгрес на ООН по превенция на престъпността и третиране на нарушителите, 2000 г.

и лица, които са претърпели вреди при намесата, за да помогнат на жертвите в беда или да предотвратят виктимизация.

В релевантните актовете на Европейския съюз се използва дефиницията дадена в Рамковото решение на Съвета на Европейския съюз относно положението на жертвите в наказателните процедури¹², която определя „жертвата“ като: „физическо лице, претърпяло вреди чрез увреждане на неговия физически или психически интегритет, морално страдание или материална загуба, пряко причинени от действие или бездействие, обявено за престъпление по националното законодателство“. Съгласно Директива 2012/29/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 25 октомври 2012 година за установяване на минимални стандарти за правата, подкрепата и защитата на жертвите на престъпления и за замяна на Рамково решение 2001/220/ПВР на Съвета, жертва е „физическо лице, което е претърпяло вреди, включително физическо, душевно или емоционално страдание или икономическа вреда, които са пряка последица от престъпление“ (чл. 2, т. 1, б. „а“)¹³.

В националното законодателство се употребява преимуществено понятието „пострадал“, като същото е дефинирано едва в Наказателно-процесуалния кодекс от 2006 г. (НПК). Преди това¹⁴, в Тълкувателно решение № 2/2002 г. на ОСНК на ВКС е изложено, че НПК не познава процесуалното качество „пострадал“, което е материалноправно понятие, използвано от законодателя, за да посочи лицето, което може да се конституира като граждански ищец и частен обвинител по дела от общ характер и като частен тъжител по дела от частен характер. В резултат на това, НПК, който влезе в сила на 29 април 2006 г., съдържа редица нови положения във връзка с участието на пострадалото лице в досъдебното производство. До приемането му – правата на пострадалия при провеждане на разследване бяха минимални, а възможностите му за заемане на активна позиция – незначителни. В НПК от

¹² Ратифицирано на 15.03.2001 г.

¹³ Това понятие се използва и в редица други актове на ЕС – Директива 2011/36/ЕС на Съвета относно предотвратяването и борбата с трафика на хора и защитата на жертвите от него; Директива 2011/92/ЕС на Съвета относно борбата със сексуалното насилие, сексуалната експлоатация на деца и детската порнография, Рамково решение 2008/919/ПВР на Съвета от 28 ноември 2008 година за изменение на Рамково решение 2002/475/ПВР на Съвета относно борбата срещу тероризма; Директива 2004/80/ЕС от 29 Април 2004г. относно компенсацията на жертвите на престъпления, Директива 2011/99/ЕС на Европейския парламент и на Съвета относно Европейската заповед за защита; Актове на Съвета на Европа – Препоръка № R/87/21 за подпомагане на жертвите и превенция на виктимизацията; Конвенцията за компенсацията на жертвите на насилствената престъпност, Конвенцията за упражняване правата на детето, Препоръка № R/83/7 за участие на обществеността в наказателната политика; Препоръка № R/85/11 за положението на жертвата в рамките на наказателното производство; Препоръка № R/87/18 относно опростяване на наказателното правосъдие, Препоръка № R/87/20 за социалната реакция на правонарушенията на младежта; Препоръка № R/92/16 относно Европейските правила за обществените санкции и мерки и Препоръка № R/2000/ 22 за разширяване на нейното приложение, Препоръка № R/99/19 относно медиацията по наказателни дела.

В литературата се приема, че „началото на европейското признаване на значимостта на отчитането на нуждите на жертвите и включването на техните перспективи в наказателния процес“ се поставя с Препоръката на Комитета на министрите на Съвета на Европа към държавите членки за положението на жертвата в рамките на наказателното право и производство (No. R (85) 11) от 28 юни 1985 г. Вж. **Wolhuter, Lorraine, Neil Olley, David Denham**. *Victimology: Victimisation and Victims' Rights*. London, Routledge Cavendish, 2009, p. 120.

¹⁴ По-подробно за развитието на законодателството, отнасящо се до пострадалия в наказателния процес, виж **Радева, Р.** *Защита на правата на пострадалия в наказателния процес*, С., БАН, 1991, с. 23 и сл. (Radeva, R. *Zashitna na pravata na postradalia v nakazatelnia protses*, S., BAN, 1991, s. 23 i sl.)

2006 г. са формулирани редица разпоредби, които предоставят възможност на пострадалия да участва пълноценно в хода на наказателното производство, включително и на неговата досъдебна фаза.

Законът посочва пострадалия като „лицето, претърпяло имуществени и неимуществени вреди от престъплението“ (чл. 74 НПК). Тази формулировка налага извода, че „пострадал“ може да бъде само физическо¹⁵ лице.

При съпоставянето на дефинициите дадени в международните актове и определението, което дава националният законодател, може да се направи извод, че понятието „жертва“ на престъплението се отнася до по-тесен кръг лица – само физически лица, претърпели определени вреди, които са пряка последица от престъплението, докато понятието „пострадал“ от престъплението, включва по-широк кръг от засегнати лица.

В теорията, „пострадалият“ се определя като „този самостоятелен правен субект – човек, юридическо лице, община или държавата, който е участник в обществените отношения – непосредствен обект на престъпления и чиито права и законни интереси престъпникът уврежда непосредствено или поставя в опасност“¹⁶. Изведено е и по-кратко определение, според което „пострадал“ е „лицето (физическо или юридическо), в чиято правна сфера настъпват вреди от конкретното престъпление“¹⁷

Доктрината не поставя тъждество между понятията „жертва на престъпление“ и „пострадал от престъпление“¹⁸. „Жертва на престъпление“ се ползва в криминологията и в наказателното право, без обаче да се дефинира в нормативните актове, относими към съответ-

¹⁵ Когато предоставя процесуални права на юридическо лице в наказателното производство, законодателят не употребява понятието „пострадал“, а си служи с друг израз – „ощетеното юридическо лице“ (чл.73, ал.2, чл.84, ал.1, чл.213, чл.243, ал.3 и ал.6 от НПК). Тази процесуална фигура остава извън настоящото изследване, поради очевидна невъзможност да бъде субект на интелектуални затруднения или психични увреждания.

¹⁶ **Стойнов, А.** Жертвата на престъплението, С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993, с. 26 (Stoynov, A. Zhertvata na prestaplenieto, S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1993, s. 26). В по-старата литература дефиниция виж и при **Кочев, К.** Пострадалият като обвинител в наказателния процес, С., Наука и изкуство, 1971, с. 18 (Kochev, K. Postradaliyat kato obvinitel v nakazatelnia protses, S., Nauka i izkustvo, 1971, s. 18), Кочев, К. Понятието „пострадал“ в наказателния процес. – Правна мисъл, №2, 1968, с. 34 и сл. (Kochev, K. Pomyatiето „postradal“ v nakazatelnia protses. – Pravna misal, №2, 1968, s. 34 i sl)

¹⁷ **Кузманова, Н.** Свободата на религията и наказателното право, С., Изток-Запад, 2022, с. 95 (Kuzmanova, N. Svobodata na religiyata i nakazatelno pravo, S., Iztok-Zapad, 2022, s. 95). За недостатъците в дефиницията на „пострадал“ и различното третиране на пострадалите от съдебната практиката в зависимост от престъпленията, виж **Топуров, П.** За необходимостта от изясняване на понятието „пострадал“ по смисъла на чл. 74, ал. 1 от Наказателно-процесуалния кодекс. – В: Адвокатски преглед кн. 7, С., Висш адвокатски съвет, 2003, с. 47 (Topurov, P. Za neobhodimostta ot izyasnyavane na ponyatiето „postradal“ po smisala na chl. 74, al. 1 ot Nakazatelno-protsesualnia kodeks. – V: Advokatski preglеd kn. 7, S., Vissh advokatski savet, 2003, s. 47)

¹⁸ По-подробно виж **Салкова, Е. Дончева, Д.** Жертвата на престъплението и пострадалият от престъпление – връзката между материалното и процесуалното наказателно право, – В: Правото в XXI век – предизвикателства и перспективи, Сборник с научни доклади от международната научна конференция, проведена по случай 30 години от създаването на Юридическия факултет на Пловдивския университет, том 2, 2023, с. 282 и сл. (Salkova, E. Doncheva, D. Zhertvata na prestaplenieto i postradal ot prestaplenie – vrazkata mezhdu materialnoto i protsesualnoto nakazatelno pravo, – V: Pravoto v XXI vek – predizvikatelstva i perspektivi, Sbornik s nauchni dokladi ot mezhdunarodnata nauchna konferentsia, provedena po sluchay 30 godini ot sazdaneto na Yuridicheskia fakultet na Plovdivskia universitet, tom 2, 2023, s. 282 i sl.) Авторите подробно анализират разликите между материалноправната и процесуалноправната употреба на понятията „жертва на престъпление“ и „пострадал от престъпление“.

ните дисциплини. Една от малкото дефиниции в научната литература предлага в понятието да се включват „само тези лица, на които е нанесена или би могла да бъде нанесена от дадено престъпление физическа, материална или морална вреда, независимо от това пряка ли е тази вреда (например, когато става дума за пострадали пътници от катастрофа по вина на шофьора на автобуса) или косвена (например лишаване от доходи на семейството на убития гражданин). Тук се отнасят ... не само действително пострадалите жертви от извършеното престъпление с причиняване на вреди, но и потенциалните жертви, при опит да се извърши такова престъпление, или при така наречените застрашаващи престъпления¹⁹“. В друга дефиниция се посочва, че „жертва е човекът, който в резултат на субективното желание на де-еца или на обективно стеклите се обстоятелства е понесъл физически, морални или материални вреди от противоправното деяние, независимо дали законът признава качеството му на пострадал и дали субективно той оценява себе си като такъв²⁰“.

Горните терминологични уточнения са важни в няколко аспекта, които представляват и изходни положения за настоящото изследване:

- Наказателно-процесуалният кодекс не третира различно лицата с интелектуални затруднения и тези с психични увреждания, защото самият законодател не е про-вел разлика между двете състояния, видно от използването в наказателно-проце-суалния кодекс на един общ израз – „психически недостатъци“;
- Фокусът на законодателя е върху понятието „пострадал от престъпление“, като на органите на досъдебното производство са възложени определени задължения, свързани с гарантиране на правата на лицето, претърпяло вреди от инкриминира-ното деяние, което участва предимно в качеството на свидетел, а на съдебната фаза на процеса пострадалият може да вземе участие в процесуалното качество на страна в процеса, като се конституира в качеството на граждански ищец и/или час-тен обвинител по делата от общ характер и като частен тъжител и граждански ищец по дела от частен характер;
- Упражняването на правата на пострадалия в досъдебната фаза или тези на съответ-ната процесуална фигура, в която се конституира лицето в качеството си на страна в съдебната фаза на процеса, следва спецификите на съответната фаза от процеса;
- Осигуряването на ефективното упражняване на тези права е задължение на ръко-водно-решаващия орган на съответната фаза на процеса – прокурорът и разслед-ващите органи в досъдебната фаза, съответно съдът – в съдебната фаза.

II. Изложение

Част от основната задача на наказателния процес е да се осигури защита от престъпни посягателства на живота, свободата, честта, правата и законните интереси на гражданите

¹⁹ **Панев, Б.** доклад „Направление и усъвършенстване на наказателноправната защита и помощта на жертвите на престъпления“ (Panev, B. Napravlenie i usavarshenstvane na nakazatelnopравната zashtita i pomoshhta na zhertvite na prestaplenia), цит. по: **Стойнов, А.** Жертвата на престъплението, С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993, с. 15 (Stoynov, A. Zhertvata na prestaplenieto, S., Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1993, s. 15)

²⁰ **Станков, Б.** Криминология. Теоретични основи, ВСУ „Черноризец Храбър“, 2003, с. 262 (Stankov, B. Kriminologia. Teoretichni osnovi, VSU „Chernorizets Hrabar“, 2003, s. 262)

(чл. 1, ал. 2 от НПК). Участието на пострадалия в наказателния процес внася принос²¹ в разобличаването на дееца и спомага за правилното прилагане на закона, което е част от непосредствената задача на процеса (чл. 1, ал. 1 от НПК). Изучаването на личността и на поведението на пострадалото лице от дадено престъпление помага за разкриването на обективната истина по делото (чл. 13 от НПК). Очевидно, горното недвусмислено означава, че е необходимо да се установят и осигурят необходимите процесуални права и на пострадалите от престъплението в рамките на процеса, при това и в двете негови фази, за да се реализират пълноценно основната и непосредствената му задача, при прякото приложение на основните принципи на наказателния процес.

I. Реализирането на правата на пострадалия е предпоставено на първо място от закрепянето и гарантирането на същите в процесуалния закон. В чл. 75 от НПК са изброените следните права на пострадалия, които той може да упражни при кумулативното наличие на две предпоставки – ако изрично поиска да участва в досъдебното производство и посочи адрес в страната за призоваване и уведомяване за хода на производството. Пострадалият има право: да бъде уведомен за правата си в наказателното производство; да получи защита за своята сигурност и тази на близките си; да бъде информиран за хода на наказателното производство; да участва в производството съгласно установеното в този кодекс; да прави искания, бележки и възражения; да обжалва актовете, които водят до прекратяване или спиране на наказателното производство; да има повереник; да бъде придружаван от лице, посочено от него; да получи писмен превод на постановлението за прекратяване или спиране на наказателното производство, ако не владее български език; да прави искане за ускоряване на досъдебното производство в предвидените в този кодекс случаи.

Очевидно, законодателят е осигурил необходимия минимум от права на пострадалите, изискуем и от международните и от европейските актове. Може да се направи извод, че в българското законодателство успешно са имплементирани общите изисквания на международната общност относно правата на пострадалия в наказателния процес. Критика следва да се отправя относно липсата на конкретно разписани правила за реализиране на правата на пострадалите с интелектуални затруднения и психични увреждания, обозначени в НПК като лица с „психически недостатъци“.

Упражняването на всяко от горепосочените права разкрива определени особености, които, отнесени към лицата с психически недостатъци, налагат допълнителни усилия и действия от страна на съответния орган. Уведомяването за правата включва и тяхното разясняване²², съобразено с възрастта, здравословното състояние и с интелектуалните способности²³. Очевидно, ръководно-решаващият орган трябва да има предвид и интелектуалните възможности на лицето, за да може то да разбере същността на предоставените му от закона права и да ги упражни пълноценно. Правото на пострадалия да получи защита за своята сигурност и тази на близките си намира приложение само при конституирането

²¹ Така **Радева, Р.** Защита на правата на пострадалия в наказателния процес, С., БАН, 1991, с. 21 (Radeva, R. *Zashtita na pravata na postradalia v nakazatelnia protses*, S., BAN, 1991, s. 21)

²² Така **Чинова, М.** Досъдебното производство по НПК. Теория и практика, С., Сиела, 2013, с. 140 (Chinova, M. *Dosadebnoto proizvodstvo po NPK. Teoria i praktika*, S., Siela, 2013, s. 140)

²³ Решение № 245 от 13.03.2017 г. на ВКС по н. д. № 944/2016 г., II н. о.

на лицето и като свидетел, съответно частен обвинител или граждански ищец. Във връзка с това законодателно решение, регламентирано в чл. 3 от Закона за защита на лица, застрашени във връзка с наказателно производство²⁴, не може да се определи като сполучливо, когато пострадалото лице е с психически недостатъци. Възможно е поради тези специфики лицето да не може да свидетелства – страх, зависимост от извършителя, невъзможност да възпроизведе факти от обективната действителност, което да се отрази на свидетелската годност. Качеството на свидетел неизменно се свързва със способността на разпитваното лице да възприема правилно заобикалящата го действителност, да запамятава, а след това и да възпроизвежда своите възприятия за нея. Ето защо, разпоредбата на чл. 118, ал. 3 от НПК категорично изключва възможността да бъдат разпитвани като свидетели лицата, които поради физически или психически недостатъци не са способни да възприемат правилно фактите, имащи значение за делото или да дават достоверни показания за тях. С оглед необходимостта да бъде разкрита обективната истина и присъдата да почива върху правдиви гласни доказателства и доказателствени средства, законодателят не е предвидил изключения от посочената забрана в зависимост от това откога съществува психическото заболяване – още отпреди момента, в който са се случили правно значимите събития или е възникнало по-късно и се е развило към този, в който се провежда разпитът на свидетеля²⁵. Тази преценка се прави единствено след ангажирането на становище от страна на компетентни медицински лица²⁶.

Правото пострадалият да бъде информиран за хода на наказателното производство, както и да обжалва актовете, които водят до прекратяване или спиране на производството, предполага да се осигури възможност да следи развитието на процеса – от образуването на делото, отказите за образуване на досъдебно производство, привличането на обвиняемия, предявяването на разследването, прекратяването, спирането на производството, внасянето на обвинителен акт, хода на съдебното производство. Тук се налага особено внимание към пострадалите с психически недостатъци, тъй като техните дефицити изискват освен навременното уведомяване за актовете в процеса и подробно разясняване на последиците от тях, така и разясняване възможността за обжалването им или съответно ефектът от влизането им в сила. Правото да прави искания, бележки и възражения се свързва с доказателствените искания, чието формулиране е с изключителна важност и приложимо във всяко време в хода на разследването, както за защита правата на пострадалия, така и за подпомагането на държавните органи в разкриването на обективната истина. Интересите на пострадалите с психически увреждания налагат ръководните органи да осигурят навременно и адекватно упражняване на тези права, като следва да се изтъкнат пред тях възможните последици от липсата на активност в този етап от процеса. Широко формулираното право пострадалият да участва в производството, включва в себе си комплекс от права, свързани с възможността на пострадалите да присъстват при извършването на определени действия по разследването, което изисква предварителна подготовка от ръководно-решаващия орган и внимателно разясняване на правата и ролята на пострадалите

²⁴ Обн. ДВ. бр.103 от 23 Ноември 2004 г.

²⁵ Така Решение № 330 от 15.10.2015 г. на ВКС по н. д. № 1119/2015 г., III н. о.

²⁶ Решение № 155 от 22.05.2009 г. на ВКС по н. д. № 130/2009 г., III н. о.

с интелектуални дефицити в съответната процедура. Правото на пострадалия да има повереник безспорно представлява гаранция за реализиране на посочените права, но НПК не предвижда хипотеза на абсолютно задължителна защита на лицата с психически недостатъци от повереник – адвокат. Такава е предвидена единствено за малолетните, непълнолетните, недееспособните и ограничено дееспособните по смисъла на чл. 101, ал. 1 и 2 от НПК, когато интересите им противоречат на интересите на техните родители, настойници или попечители. От всички изброени права, единствено за мерките за обезпечаване на бъдещ иск, законодателят е предвидил възможност същите да се реализират от прокурора в полза на пострадалия с психически недостатъци (чл. 73, ал. 3 от НПК). Процесуална гаранция за обезпечаването на това право в полза на тези групи лица е проявата на активност от страна на прокурора.

II. Успешното осъществяване на горепосочените, общи за пострадалите права, отнесени към категориите лица с психически недостатъци, предмет на настоящото изследване, се предполага, на второ място, от съобразяване на ръководно-решаващия орган с особеностите на въпросната социална група. Поради посочения по-горе законодателен недостатък, в случая следва да намерят приложение разрешението на доктрината и практиката, които са резултат от научните изследвания и богатата казуистика по изследвания проблем. Налага се и подход, при който съответните правила за предприемане на конкретни действия по охраняване правата на пострадалите с посочените дефицити, се извеждат по аналогия с фигурата на обвиняемия, като централна фигура в наказателния процес, които да послужат и като предложения *de lege ferenda* в края на изследването. Тази аналогия е приложима при следните аргументи: правото на защита се простира върху обвиняемия и пострадалия, като е конституционно закрепено в чл. 56 и чл. 122 от КРБ, като всеки гражданин има право на защита във всички стадии на процеса, когато са нарушени или застрашени негови права или законни интереси; правото на защита е закрепено и в чл. 15 от НПК, като на обвиняемия и на другите лица, които участват в наказателното производство, се предоставят всички процесуални средства, необходими за защита на техните права и законни интереси, а това е повторено и в ал. 4 от същата разпоредба, където законодателят изрично е посочил пострадалия; пострадалият, подобно на обвиняемия, упражнява свои права, за да участва активно в процеса и законът е предвидил гаранции за тяхното реализиране.

Последователността от действия на ръководно-решаващия орган по определяне на наличие на психически недостатъци и предприемането на мерки за обезпечаване на законосъобразното осъществяване на неговите права, предполага приложението на следния алгоритъм:

1. Установяване на психически недостатъци у пострадалия. Предварителните впечатления на органите на досъдебното производство са важни, за да аргументират назначаването на съдебно-психиатрична и/или психологична експертиза, от която ръководно-решаващият орган, може да направи извод за наличието на такива дефицити. Възможно е достигането до резултат и в обратен смисъл – че въпреки констатирания недостатък, лицето може да упражнява правата си само, като влиянието на забавеното интелектуално развитие се преценява за всеки конкретен случай²⁷.

²⁷ Решение № 173 от 16.10.2017 г. на ВКС по н. д. № 628/2017 г., I н. о.

2. Изводи относно това дали констатираните психическите недостатъци са от характер да възпрепятстват пострадалия при самостоятелното упражняването на правата му. При тази стъпка заключението от експертизата следва да се използва като аргументация при анализ от съответния орган, чиято задача е да определи до каква степен констатираните дефицити се отразяват на възможностите на пострадалия за самостоятелно участие в процеса. В НПК не е посочен каталог от възможните психически недостатъци, които да се приемат като предпоставка за невъзможност пострадалият да защити сам своите права и законни интереси. Липсва такъв и по отношение на обвиняемите в тази хипотеза като предпоставка за приложение на института на задължителната защита. Това е обяснимо поради многообразието от възможни житейски и медицински хипотези, които няма как да бъдат предвидени и изчерпателно изброени. За извеждането на определени критерии, които да послужат за отправна точка при определянето на това състояние при пострадалия, следва да се направи преглед на теоретичните постановки и съдебна практиката по въпросите на задължителната защита при обвиняемите с психически недостатъци по смисъла на чл. 94, ал. 1, т. 1 от НПК, при обосноваването по-горе възможност за приложение на същите по аналогия и към пострадалия.

В теорията и практиката са примерно изброени медицински състояния, които обективно пречат на обвиняемия да се защитава сам, обосновавайки приложението на института на задължителната защита. Отнесени към пострадалия, тези увреждания помагат за съставянето на неизчерпателен, примерен списък, който да служи за отправна точка при анализа на ръководно-решаващия орган.

Съзнанието е съвкупност от интелектуалните и волеви качества, които се проявяват чрез психичната дейност на човека, при което той получава вярна информация и правилна ориентация за състоянието и измененията на действителността. Тази информация му позволява да съобразява своето поведение в съответствие с изискванията на природните и на обществените закони. На физиологично равнище психичната дейност протича в кората на главния мозък на човека. Тежко разстройство на съзнанието има, когато в психическата дейност на увредения са настъпили такива съществени изменения, които го правят социално непригоден поради дълбоко нарушаване на неговите интелектуални или волеви възможности²⁸.

Психическият недостатък се характеризира със значителни увреждания в интелектуалното функциониране, придружени с трудности в извършването на ежедневните задачи, личната отговорност и комуникацията, като е нарушена възможността за пълноценно и критично възприемане на събитията²⁹. Това са случаи, при които интелектуалният капацитет на лицето не му позволява самостоятелно да организира защитата си. При наркотичната зависимост е налице противоречива³⁰ съдебна практика, като част от със-

²⁸ Присъда от 25.02.2011 г. на РС – Оряхово по н. о. х. д. № 70/2009 г.

²⁹ **Fogden, B.C., Thomas, S.D.M., Daffern, M.** Crime and victimisation in people with intellectual disability: a case linkage study. *BMC Psychiatry* 16, 2016, p. 170.

³⁰ Присъда от 17.06.2014 г. по н. д. № 10337/2013 г. на Софийски районен съд; Решение № 30 от 12.01.2015 г. по н. д. № 3184/2014 г. на Софийски градски съд; Определение № 3080 от 07.10.2013 г. по ч. н. д. № 4060/2013 г. на Софийски градски съд.

тавите приемат, че това състояние не пречи на обвиняемия да се защитава сам, други, че е налице психически недостатък, който налага защита от адвокат. Правилно в теорията³¹ се приема, че е необходимо обследване на стадия, в който се намира лицето. Когато то се намира в активен стадий, при който поради абстиненция непрекъснато се редуват емоционално волеви разстройства и нарушение на мотивационната способност, това несъмнено му пречи да се защитава само в наказателното производство³². Когато обаче се намира в състояние на клинична ремисия³³, при преодоляна абстиненция, това не би му попречило да организира защитата си само³⁴. При епизодичната употреба на марихуана, категорично не е налице психически недостатък³⁵. Алкохолната зависимост определено влияе на възприемането на фактите от действителността, но всеки отделен случай налага обследване дали е в степен, която пречи на лицето само да упражнява правата си в наказателното производство³⁶. Личностовото разстройство, макар да не попада в дефиницията на психичните болести, категорично поставя пострадалия в неравностойно положение, тъй като се свързва с нестабилно настроение и поведение, при което лицето има периоди на интензивно, нестабилно настроение и поведение и променено „себеусещане“³⁷. В практиката се среща и обратното становище, че това разстройство не е болестно състояние, което да пречи на лицето да участва пълноценно в наказателното производство. Не може да се приеме тази позиция, по аргумент от проявленията на това състояние, като остра и неадекватна реакция при определени ситуации, импулсивно и опасно поведение, изпитване на силен и необоснован гняв със склонност към самонараняване, липса на чувствителност към социалните норми и правила. Още повече, че то се среща в различни вариации, които следва да бъдат обследвани за всеки отделен случай – шизоидно, параноидно, хистрионно, зависимо, нарцистично, дисоциално, гранично, тревожно, obsесивно разстройство и т.н.

По сходен начин стои въпросът с подхода при параноидната шизофрения и биполарно афективно разстройство, когато при дълга ремисия не би следвало да налагат допълнително съдействие на пострадалия³⁸. Умствената изостаналост също е обект на противоречива съдебна практика. В част от съдебните актове е прието, че леката степен на олигофрения не повлиява съществено на интелектуалната и мисловна дейност и не съставлява пречка за ефикасното упражняване на правото на защита³⁹. Според други, същата предс-

³¹ **Нанова, А.** Задължителната защита на обвиняемия в българския наказателен процес, С., Сиела, 2024, с. 78 (Nanova, A. Zadalzhitelnata zashtita na obvinyaemia v balgarskia nakazatelen protses, S., Siela, 2024, s. 78)

³² Определение № 3924 от 17.12.2014 г. по ч. н. д. № 5437/2014 г. на Софийски градски съд.

³³ Определение № 3924 от 17.12.2014 г. по ч. н. д. № 5437/2014 г. на Софийски градски съд.

³⁴ Определение № 3080 от 07.10.2013 г. по ч. н. д. № 4060/2013 г. на Софийски градски съд.

³⁵ Решение от 10.12.2013 г. по адм. д. № 14570/2013 г. на Софийски районен съд.

³⁶ Определение № 264 от 26.07.2016 г. по ч. н. д. № 355/2016 г. на Окръжен съд-Сливен; Решение от 15.10.2015 г. по в. а. н. д. № 82/2015 г. на Окръжен съд-Габрово

³⁷ National Institute of Mental Health. Borderline personality disorder. NIH publication number QF 17-4928. Достъпно на <https://www.nimh.nih.gov/health/publications/borderline-personality-disorder/index.shtml>

³⁸ Решение № 4 от 06.01.2017 г. по н. д. № 193/2016 г. на Окръжен съд-Пазарджик; Решение № 260041 от 08.10.2020 г. по н. д. № 2086/2020 г. на Софийски градски съд.

³⁹ Решение № 12 от 08.02.2013 г. по н. д. № 654/2012 г. на Софийски окръжен съд.

тавява психично разстройство, свързано със задръжка в общото психосоциално развитие и затруднява лицето да прави самостоятелна преценка относно защитата си⁴⁰.

Възможно е едно лице да страда едновременно от физически и психически недостатъци⁴¹. То може да страда от физически недостатък – изразяващ се в затруднено чуване, който го възпрепятства да се защитава сам, а така също да страда и от психически недостатък, например ограничени възможности за логични съждения, обмисляне на алтернативи за поведение и прогнозиране на вероятни негативни последици от него, който също ограничава правото му на защита. В практиката трайно се поддържа, че неграмотността не е от категорията на физическите или психическите недостатъци⁴².

3. Предприемане на мерки за осигуряване на упражняване на правата на лицата с психически увреждания, които им пречат да реализират правата си самостоятелно и пълноценно. При установяване наличието на посочените по-горе състояния е очевидна необходимостта от назначаване на повереник – адвокат на пострадалия. За разлика от законоустановените хипотези на чл. 101, ал. 1 и ал. 2 от НПК, когато на пострадалия се назначава особен представител – адвокат⁴³, в практиката няма единен подход относно това как следва да се процедира, ако се установи, че пострадалият страда от психическо увреждане, но въпреки това не е поставен под пълно или ограничено запрещение, съответно не му е бил назначен настойник или попечител.

В своята практика, ВКС⁴⁴ приема, че в този случай пострадалият трябва да получи защита в образуваното наказателно производство и това е възможно именно чрез процедурата на чл. 101, ал. 2 НПК, независимо, че буквалният прочит на нормата изисква противоречие на интересите му с тези на неговия настойник или попечител (каквито той обективно няма назначени). В случая, пострадалият не е бил поставен под пълно и ограничено запрещение (статута му не е изяснен), въпреки че страда от многогодишно хронично шизофренично заболяване и родителите му не са предприели действия за назначаването им за настойник или попечител.

В по-новата практика на апелативните съдилища⁴⁵, се застъпва обратното становище, че е недопустимо разширително тълкуване на разпоредбите, като при липса на съдебно решение за поставяне под пълно или ограничено запрещение, въпреки психическите си недостатъци, пострадалият има правото да формира правно валидна воля за участие или неучастие в наказателния процес, поради което и не следва да му се назначава особен представител.

⁴⁰ Определение № 146 от 01.06.2016 г. по ч. н. д. № 542/2016 г. на Апелативен съд-София; Решение № от 07.05.2015 г. по н. д. № 151/2015 г. на Окръжен съд-Ямбол; Определение № 1001 от 10.12.2013 г. по н. д. № 2690/2013 г. на Районен съд-Плевен.

⁴¹ Определение № 343 от 11.03.2015 г. по н. д. № 134/2015 г. на Районен съд-Плевен.

⁴² Решение № 301 от 13.06.1992 г. по н. д. № 51/82 г., II н. о., Решение № 307 от 5.07.2010 г. на ВКС по н. д. № 242/2010 г., II н. о.

⁴³ Когато интересите на малолетния или непълнолетния пострадал и неговия родител, настойник или попечител са противоречиви и когато пострадалият е недееспособен или ограничено дееспособен и интересите му противоречат на интересите на неговия настойник или попечител

⁴⁴ Решение № 499 от 9.01.2008 г. на ВКС по н. д. № 563/2008 г., III н. о.

⁴⁵ Решение № 299 от 10.07.2019 г. на САС по в. н. о. х. д. № 557/2019 г.

Следва да се подкрепи разрешението, което дава ВКС в своите актове, при следните аргументи: разширителното тълкуване на разпоредби от НПК е допустимо, когато със същите се охраняват правата на лицата, в случая правото на защита; когато се установи, че пострадалият обективно е в състояние на недееспособност, дори при липса на иницирано и завършило производство за поставяне под запрещение, ръководно-решаващият орган трябва да обезпечи правата му, като назначи особен представител – адвокат; когато интелектуалните дефицити са налични и потвърдени със съответната експертиза, се предполага с основание, че лицето не може да реализира пълноценно правата си и да защитава интересите си в производството; в случаите, когато безспорно са доказани съществени дефицити, сочещи реално към недееспособност на лицето, не може да се приеме, че то може адекватно да защитава правата си в наказателното производство.

III. De lege ferenda

Лицата с психични увреждания са особено уязвими към престъпления, включващи телесни повреди и сексуално посегателство, тъй като трудно разпознават опасността, което намалява способността им да се защитят. Желанието за приемане често кара хората с тези интелектуални дефицити да се съгласяват с поведение, което не харесват или не желаят от страх от загуба на социален контакт. При тях е налице и зависимост от другите членове на обществото. За пострадалите от тази група може да се окаже трудна задачата да преценят, дали извършеното спрямо тях посегателство разкрива признаци на престъпление, както и да съобщят за него на компетентните органи⁴⁶. Това прави лицата с психични увреждания постоянно уязвими към виктимизация⁴⁷, а в определени случаи и от повторна и вторична такава⁴⁸. Ефективното упражняване на процесуалните права на пострадалите в наказателното производство може да бъде реално гарантирано само, ако съответните органи, упражняващи функцията по ръководство на процеса, ги информират за процесуалните им възможности и предприемат действия, свързани с обезпечаване на защитата на техните права и законни интереси. За целта е необходимо предприемането на следните мерки:

⁴⁶ **Petersilia, J. R.** Crime Victims with Developmental Disabilities: A Review Essay. *Criminal Justice and Behavior*, 28(6), 2001, p. 655-694

⁴⁷ За ролята на пострадалия от престъпление в наказателното производство в последните години виж **Чанкова, Д.** Recent Developments in Policies Related to Crime Victims in Bulgaria, Достъпно на: http://www.icr-bg.org/RAZVITIE_NA_POLITIKITE.doc.

⁴⁸ „Вторична виктимизация означава виктимизация, която не се случва като пряк резултат от престъпното деяние, а чрез реакцията спрямо жертвата на институции и на отделни лица”, съобразно т. 1.3. от Приложението към Препоръката на Комитета на министрите на Съвета на Европа към държавите членки за подкрепа на жертвите на престъпления (Rec (2006) 8) от 14.06.2006 г. Директива 2012/29/ЕС определя вторичната виктимизация, като причиняването на жертвата на престъплението на допълнителни травми поради участието ѝ в правни процедури, а повторната виктимизация се свързва с извършване на ново посегателство, спрямо жертвата на престъпление, докато траят производствата.

- Да се разшири приложното поле на задължителната защита на пострадалия чрез добавяне на хипотезата на пострадал, който поради физически или психически недостатъци, не е в състояние да защитава своите права и законни интереси⁴⁹.
- Да се осигури достъп на органите на досъдебното производство до информация под формата на обща (национална) база данни за лица с интелектуални затруднения и психични увреждания. Понастоящем няма систематично и периодично събиране на информация относно виктимизацията на хора с увреждания. Не съществуват основни данни за процента на жертвите с увреждания или престъпленията, за които обикновено се събират данни за жертвите. В момента справките се правят към всеки център за психично здраве индивидуално, за да се провери дали лицето се води на отчет;
- Да се проведе допълнителна специализация и обучения на ръководно-решаващите органи за работа с лица с психични увреждания. Това ще ограничи проблемите, които са свързани с трудното разпознаване на леки интелектуални увреждания; недостатъчно познаване и разбиране на последствията от интелектуални затруднения; комуникация, неподходяща за нивото на четене и разбиране на жертвите достъпа до правосъдие и предоставянето на подкрепа за тези лица;
- Да се осигурява и допуска присъствието на помощно лице при действия по разследването с участие на пострадалите, което да улеснява комуникацията или физическите нужди на лица с увреждания⁵⁰.

⁴⁹ Този въпрос в теорията е поставен и от **Чинова, М.** Досъдебното производство по НПК. Теория и практика, С., Сиела, 2013, с. 232 (Chinova, M. Dosadebnoto proizvodstvo po NPK. Teoria i praktika, S., Siela, 2013, s. 232) и **Саранов, Н.** Покровителствуване на пострадалия от престъпното деяние. – Юридическа мисъл, № 7, 1934, с. 429 и сл. (Saranov, N. Pokrovitelstvuvane na postradalia ot prestapnoto deyanie. – Yuridicheska misal, № 7, 1934, s. 429 i sl.)

⁵⁰ В Нидерландия има служби за подкрепа на жертвите, които предоставя подкрепа на жертвите чрез платени и доброволни служители, някои от които са обучени социални работници. По-подробно виж **Spaan, N. A., Kaal, H. L.** Victims with mild intellectual disabilities in the criminal justice system. *Journal of Social Work*, 19(1), 2019, p. 60.